

‘Koopmansrenaissance’

Het Amsterdamse woonhuisinterieur in de zestiende eeuw

Ronald Glaudemans

In 1511 arriveerde de koopman en bankier Pompeius Occo vanuit Zuid-Duitsland in Amsterdam om daar het handelshuis Fugger te gaan vertegenwoordigen.¹ Als koopman, maar zeker ook als geldschieder van koning Christiaan II van Denemarken en landvoogdes Margaretha van Parma verwierf hij fortuin en groot aanzien. Zijn fortuin wendde hij onder meer aan als mecenas van de kunsten in Amsterdam. In 1531 liet Occo (1483-1537) zichzelf door de portretschilder Dirck Jacobsz. voor de eeuwigheid vastleggen in een statig portret dat zich momenteel in de collectie van het Rijksmuseum bevindt.² Dit portret sierde ongetwijfeld een wand in zijn huis aan de Kalverstraat, dat een uitgebreide bibliotheek met kostbare handschriften herbergde en dat een trefpunt was van kooplieden, drukkers, kunstenaars en dichters. De vraag rijst hoe zo'n rijk huis er in de zestiende eeuw uitzag en wat er nu eigenlijk bekend is over de afwerking en inrichting van Amsterdamse huizen in deze periode. Het huis van Occo is er niet meer, maar aan de hand van vele vondsten van delen van interieurafwerkingen, gedurende de afgelopen decennia bij bouwhistorisch onderzoek vastgelegd, is het toch mogelijk om een beeld te vormen van het zestiende-eeuwse woonhuis in Amsterdam.³ Aan de hand van thematisch te behandelen wand- en plafondbeschilderingen, en decoratie van het houtskelet, wordt getoond wat er in Amsterdam bewaard bleef uit deze periode. Het huis Warmoesstraat 145 wordt tenslotte afzonderlijk nader belicht, omdat er zoveel van het bijzondere, recent herontdekte zestiende-eeuwse interieur bewaard bleef, dat een uitgebreide behandeling op zijn plaats is.

Handelscentrum Amsterdam

Dat het belangrijke handelshuis Fugger in 1511 iemand als Occo naar Amsterdam stuurde, is tekenend voor het groeiende belang van de stad. In de zestiende eeuw was Amsterdam een dynamisch, zich snel ontwikkelend handelscentrum. De welvaart en de bevolking van de stad groeiden explosief. Binnen de middeleeuwse stadstructuur vond een sterke verdichting plaats, die zou voortduren tot de grote stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw.⁴ Het veranderingsproces van de stad in de zestiende eeuw was anders van aard maar wellicht nog ingrijpender dan dat in de veelbeschreven zeventiende eeuw. De snelle economische groei leidde tot een overeenkomstige

bevolkingstoename. Met name uit het huidige Vlaanderen en het noorden van het huidige Duitsland afkomstige kooplieden, vaak van niet-onbemiddelde huize, vestigden zich in de stad. Zij financierden de bouw van nieuwe opslaghuizen, zogenaamde 'spijckers', en stichtten vooral ook grote nieuwe handelshuizen. In deze handelshuizen combineerde men onder één dak op traditionele, middeleeuwse wijze verschillende functies als wonen, handel drijven en goederenopslag. De toegenomen rijkdom en welvaart werd getoond in de architectuur van het huis en de interieurdecoratie.

De nieuwe handelshuizen werden in de bestaande structuur van de middeleeuwse stad ingevoegd en vervingen de lage, houten bebouwing aan onder andere het noordelijke deel van de Voorburgwallen, de Nieuwendijk, maar vooral aan de Warmoesstraat, dat aan de achterzijde aan de zeehaven, het Damrak, grensde. De elite van bestuurders en grote handelaren vestigde zich voornamelijk in deze hoofdstraat, die in de zestiende eeuw de meest prestigieuze en voorname van de stad was. Zo werden hier in 1557 van alle straten qua taxaties en huurwaarden verreweg de hoogste aanslagen opgelegd, wat iets zegt over de rijkdom en omvang van de huizen.⁵ De rijkste interieurafwerkingen uit deze periode worden dan ook langs de Warmoesstraat en in mindere mate langs de Oudezijds Voorburgwal aangetroffen.

Amsterdam was een houten stad en zou dat tot het begin van de zeventiende eeuw blijven. Bleef het houtskelethuis door de eeuwen qua constructie in principe gelijk, het interieur veranderde met de mode mee. De afwerking van representatieve ruimtes en woonvertrekken in het middeleeuwse huis was kleurrijk, hoewel daar niet veel van bewaard is gebleven. Bij bouwhistorisch onderzoek naar interieurafwerkingen moet men zich in Amsterdam meestal tevreden stellen met afdraken of fragmentarisch bewaarde restanten. Dit heeft vooral te maken met de noodzaak om vanwege de weinig draagkrachtige bodem zo licht mogelijk te bouwen. Meer dan in andere steden werd het Amsterdamse huis bij elke verbouwing tot op het skelet gestript om vervolgens naar de laatste mode opnieuw aangekleed te worden. De welvaart van de Amsterdammers door de eeuwen heen maakte immers dat er voldoende middelen waren om de huizen meer dan oppervlakkig te moderniseren. Ook de zeventiende-eeuwse gevelvernieuwingen in de oude kern van Amsterdam gingen vaak niet

alleen gepaard met een ophoging van het oude huis, maar ook met een totale interieurvernieuwing. Gelukkig worden bij verbouwingen nog regelmatig zaken aangetroffen die ons bij het onderzoek naar de interieurs verder helpen en nieuwe gezichtspunten verschaffen op het terrein van wandafwerkingen, plafondschilderingen en versierde houtskeletten.

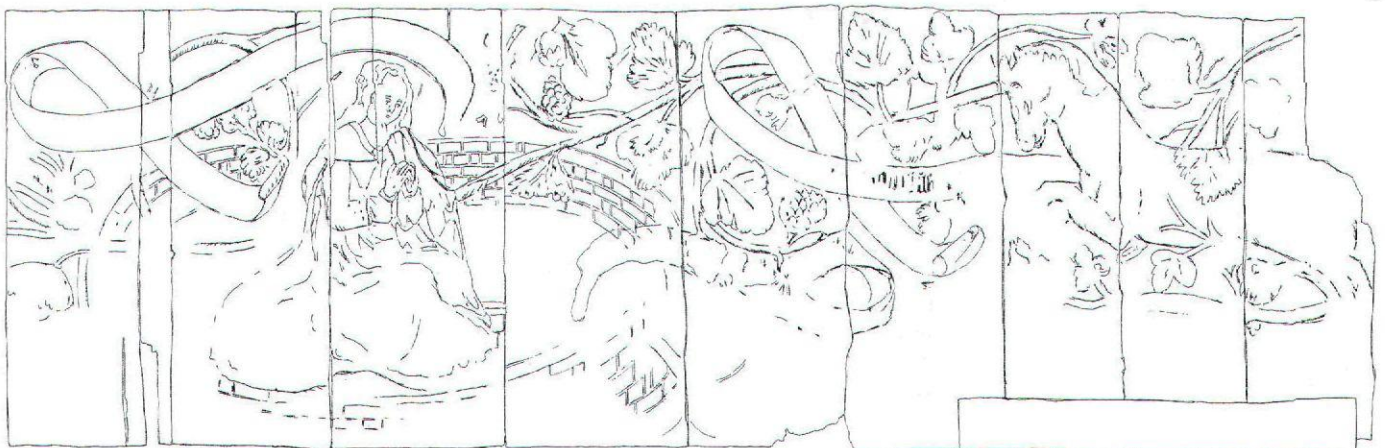
Interieurfragmenten

Wandafwerkingen

De wanden van de houtskelethuizen waren aanvankelijk ook aan de binnenzijde met houten delen besloten. Omdat de zijmuren van deze houten huizen in de loop der tijd zijn versteend, worden dergelijke afwerkingen niet meer aangetroffen. Wel zijn in enkele huizen nog vroege indelingswanden bewaard gebleven. Deze waren aanvankelijk van onbeschilderd eikenhout, later monochroom beschilderd. Het gebruik van andere – minder duurzame – houtsoorten heeft ongetwijfeld bijgedragen aan het aanbrengen van een kleur.

Van figuratieve beschilderingen op houten wanden bleef in Amsterdam bijzonder weinig bewaard. Het enige gedocumenteerde voorbeeld is een omstreeks 1500 gedateerde schildering in het huis Begijnhof 34. Op de houten scheidingswand tussen voor- en achterkamer in het huis bleef een deel van een voorstelling van Maria met de eenhoorn bewaard (afb. 1). Maria zit binnen een ronde ommuring, de "Hortus Conclusus", in een weelderig met wijnranken gevuld landschap. Dit in de middeleeuwen veel gebruikte motief, dat verwijst naar de maagdelijkheid van Maria, bleef vanwege de klassieke herkomst van de eenhoorn ook gedurende de renaissance een geliefd thema. Bij de grondige renovatie van het huis in 1956-1957 werd de voorstelling uitgezaagd, deels gerestaureerd en in het huis tentoongesteld.⁶ Het ligt voor de hand dat er veel meer van dergelijke schilderingen waren, maar vooralsnog zijn deze niet bekend of behouden gebleven.

Van het als 'kostbaar ingericht' omschreven huis De Keyserinne, Warmoesstraat 104, is bekend dat er muurschilderingen in waren aangebracht. Het huis, dat een laatmiddeleeuws houtskelet met peerkraalsleutelstukken herbergt, werd in het

Afb. 1. Begijnhof 34, Amsterdam. Beschilderd beslot met Maria in de Hortus Conclusus met de eenhoorn, omstreeks 1500 (montagefoto D. Schaap (BMA) met overtekening door de auteur)

vierde kwart van de zestiende eeuw bewoond door Cornelis Cornelisz de Vlaminck, een telg van het uit Antwerpen en Gent afkomstige koopmansgeslacht Van Outshoorn. Cornelis, die onder andere koopman was in 'rogge, coorn, mout en greyn' en op Engeland en Frankrijk voer, moest in 1572 omwille van zijn geloof Amsterdam ontvluchten, maar keerde in 1578 na de Alteratie terug.⁷ Zijn al of niet gedwongen omzwervingen brachten hem er blijkbaar toe om bij de aankleding van zijn huis te kiezen voor bekende klassieke thema's uit de renaissance, want Cornelis liet na zijn terugkeer drie wandschilderingen aanbrengen, die 'de dolinghe van Ulisses' (de reizen van Odysseus) uitbeeldden. Vermoedelijk bevonden deze schilderingen zich in de hoger gelegen achterkamer van de begane grond, maar bij de restauratie van het huis werden er geen sporen van aangetroffen. Het is niet bekend of de schilderingen op houten wanden, dan wel op de stenen zijmuren waren aangebracht.⁸ De vondst van een aantal laatzeestiende-eeuwse veelkleurige majolicategels die ooit deel uitmaakten van een met arabesken omkaderd wandtableau met jachtscènes, geeft een beeld van de verdere rijke aankleding van het huis in die periode.⁹

Van dit soort figuratieve muurschilderingen van vóór 1600 rest weinig in Amsterdam.¹⁰ Een klein fragment van een figuratieve muurschildering in het depot van Bureau Monumenten & Archeologie (BMA), is afkomstig uit een huis aan de Nieuwezijds Kolk (afb. 2). De fijne schildering was aangebracht op een binnenmuur of een klampmuur, want de restanten bevinden zich op twee bakstenen die 'op zijn plat' (dus rechtop staand) waren gemetseld. Het bewaarde stuk toont een deel van een landschap, dat vermoedelijk deel uitmaakte

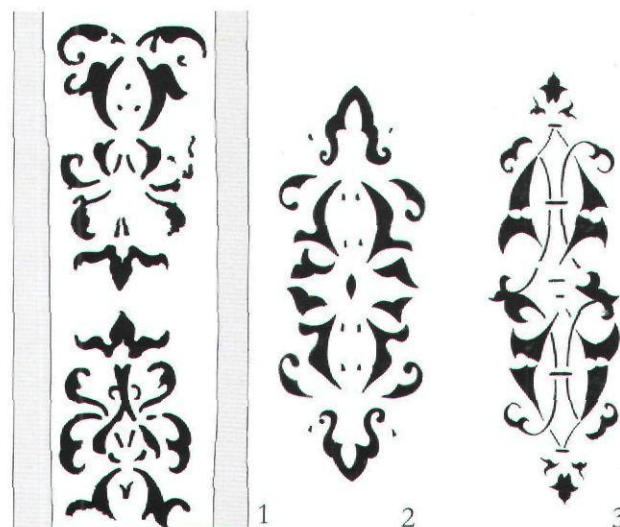
Afb. 2. Nieuwezijds Kolk, Amsterdam. Fragmenten van een muurschildering, collectie BMA (foto auteur)

van de achtergrond van een veel grotere voorstelling.¹¹ Tijdens de restauratie van het huis Lange Niezel 22 werden op de verdieping muurschilderingen uit de bouwtijd van het huis vastgelegd.¹² De laatzeestiende-eeuwse muurschildering laat onder de vensters omkaderde velden of panelen zien, met geraffineerd en los geschilderde taferelen, waaronder karikatuurale portretjes. Figuratieve wandschilderingen zijn in Amsterdam verder alleen bekend uit kerken en kapellen.

Een bij interieuronderzoek nogal eens vergeten aspect is het onderzoek naar de bevestiging van gehangen of gespannen stoffen wandafwerkingen. Een aanwijzing voor deze afwerkingen is vaak het ruw afgewerkt laten van de wanden tussen de stijlen van het houtskelet. Het ruwe, niet geëffende stucwerk, zoals onder andere is teruggevonden in het hierna nog te bespreken achterhuis van Warmoesstraat 145, werd vanaf het midden van de zestiende eeuw in de rijkere huizen afgedekt met wandtapijten.

Waar fragiele zaken als beschilderd pleisterwerk en bevestigingen voor wandtapijten vaak niet meer te vinden zijn, zijn de gedecoreerde houtskeletten beter bewaard omdat deze vanwege hun dragende functie niet straffeloos konden worden verwijderd. Het huis Nieuwendijk 65 heeft een fraai alternerend houtskelet dat goed bewaard is gebleven. Op de jukken van de tweede verdieping werden bij de restauratie van 1970 de restanten van een sjabloonschildering aangetroffen. Gezien het motief en de overeenkomst met andere schilderingen moet de datering ervan in het vierde kwart van de zestiende eeuw worden gezocht (afb. 3). Vergelijkbare sjabloonschilderingen komen ook voor op het houtskelet en plafond van de hierna te bespreken huizen Zeedijk 30, Rusland 1 (Oudezijds Achterburgwal 199) en Warmoesstraat 159.

Een zeldzame beschildering werd aangetroffen in het huis Oudezijds Voorburgwal 105. De muurstijlen van het rijk van

Afb. 3. Voorbeelden van zestiende-eeuwse sjabloonmotieven in Amsterdam. 1: Zeedijk 30, schildering op het korbeel, ca. 1560; 2: detail plafondschildering Oudezijds Achterburgwal 199 (XVIe); 3: sjabloonschildering op het houtskelet van Nieuwendijk 65 (tek. auteur)

snijwerk voorziene houtskelet zijn geheel gemarmerd, alsof het natuursteen moest voorstellen. De marmering hield op ter hoogte van de aanzet van de zwanenhalskorbelen. Het is niet meer vast te stellen of de marmerimitatie direct bij de bouw van het huis aan het einde van de zestiende eeuw werd aangebracht, of later toegevoegd. Over de bijbehorende wandafwerking tussen de stijlen werd helaas niets vastgelegd.

Beschilderde plafonds

Amsterdam herbergt nog slechts enkele plafondschilderingen uit de vijftiende en zestiende eeuw. Onbekend is of er in verhouding tot andere steden minder versieringen werden aangebracht, of dat er gewoon weinig resteert. Het lijkt er op dat het Amsterdamse huis over het algemeen terughoudend beschilderd werd en met een relatief sober kleurenpalet. Eikenhout bleef veelal onbeschilderd en wanneer hout van mindere kwaliteit aan het zicht moest worden onttrokken, gebeurde dat meestal met een monochrome beschildering. Voor een groot deel van de zestiende eeuw geldt dat het zichtbaar laten van kostbaar eikenhout uitdrukking gaf aan de bereikte of gewenste status van de bewoners van het huis. In de tweede helft van de zestiende eeuw, zeker vanaf 1560, zien we een trend – mogelijk gestimuleerd door de komst van vele immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden – om plafonds kleurig te gaan beschilderen.

Bij de restauratie van het al eerder genoemde huis Warmoesstraat 104 ontdekte men een oudere schildering onder de zeventiende-eeuwse jachtaferelen op de moerbalken.¹³ Tegen de onderzijde van de balken van het laatmiddeleeuwse houtskelet waren de contouren zichtbaar van een sierlijke schildering van ranken om een rondstaaf. De datering van de schildering is problematisch, maar kan teruggaan tot het einde van de vijftiende eeuw. Dat geldt eveneens voor de schilderingen die werden aangetroffen op de balklaag van het achterhuis van Damrak 57. De zij- en onderkanten van de moerbalken vertonen rode biezen, waartussen een donkere rankenschildering op een okerkleurige achtergrond was geschilderd. In de ranken waren ook lichtblauwe, groene en gele accenten te zien, mogelijk van bloemen. Of de kinderbinten ook beschilderd waren is onbekend.

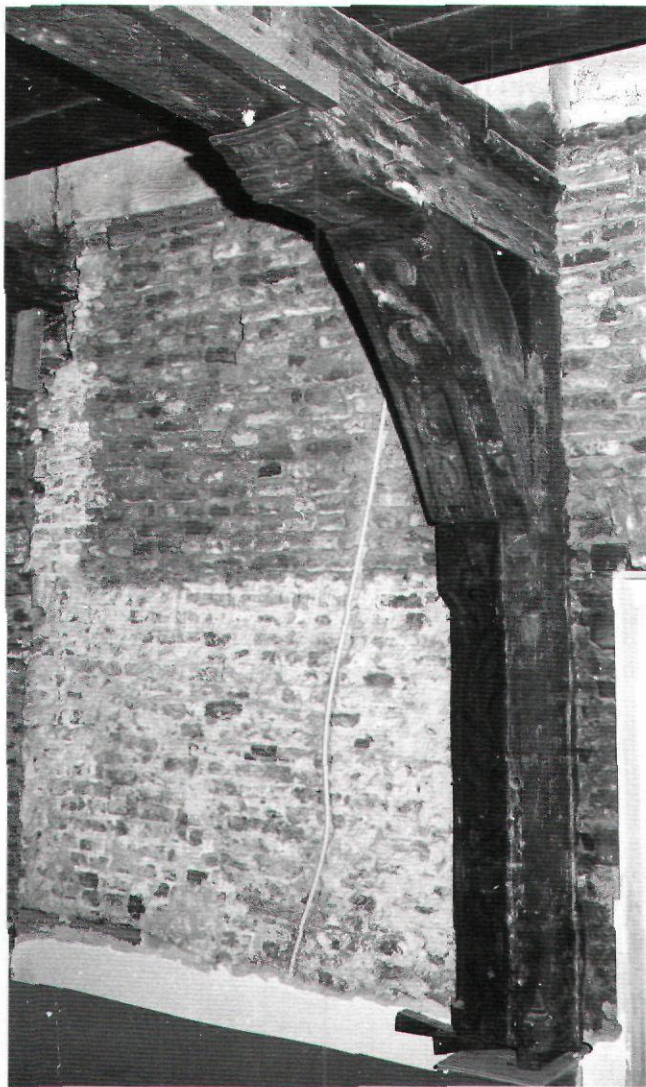
Op een moerbalk van de verdiepingsbalklaag van het huis Begijnhof 33 werd bij de restauratie in 1985 een deel van een (ranken?)schildering aangetroffen (afb. 4). Het motief van bloemen om een rondstaaf doet denken aan de beschildering van het houtskelet van de Oude Kerk, waar diverse trekbalken van vergelijkbare patronen en bloemen zijn voorzien. De datering van deze fragmentarisch vastgelegde schildering is arbitrair maar zou rond 1500 kunnen liggen. De schildering is destijds helaas niet verder vrijgelegd of gedocumenteerd en is niet in het huis bewaard gebleven.

De rankenschildering op het houtskelet van het voormalige turfpakhuis aan de Nes (later Stadsbank van Lening) kan, hoewel dit geen woonhuis betreft, niet onbesproken blijven. Een klein afgescheiden en verwarmbaar deel van het enorme, in 1550-1551 gebouwde turfpakhuis had vermoedelijk een

Afb. 4. Begijnhof 33, Amsterdam. Fragment van een beschilderde moerbalk (foto BMA)

kantoorfunctie. Het houtskelet in deze ruimte, waar van oorsprong een stookplaats was, werd gedecoreerd met een rankenschildering. Op de moerbalken, sleutelstukken, korbelen en muurstijlen zijn groene, slingerende ranken geschilderd binnen zwart omliggende kaders. De ranken zelf zijn geaccentueerd door een zware donkere belijning. Op grond van de vormgeving is het aannemelijk dat de uitmontering al bij de bouw in 1551 of kort daarna is aangebracht. De schildering werd bij een renovatie van het complex in de twintigste eeuw herontdekt en gerestaureerd (afb. 5).

Afb. 5. Nes 57, Amsterdam. Beschilderd korbbeestel op de eerste verdieping van het turfpakhuis, 1550-1551, nu Stadsbank van Lening. De afwerking van het houtskelet heeft al renaissance kenmerken, terwijl de rankenschildering tamelijk traditioneel is (foto BMA)

Beslagwerk, sjabloonwerk en houtingen

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw is een duidelijke kentering zichtbaar in de decoratie van de beschilderde plafonds. De rankenschilderingen worden verdrongen door meer classicistisch opgezette patronen als hoofdmotief, met beslagwerk en medaillons. Bovendien wordt de sjabloonschildering opnieuw geïntroduceerd.¹⁴ Het plafond uit het achterste deel van het - gesloopte - huis Zeedijk 30 toont deze nieuwe vormen. Door middel van een reddingsactie kon het beschilderde plafond met houtskelet tijdens de afbraak worden gedemonteerd en in 2002 zijn de onderdelen met beschildering in de nieuwbouw op het perceel geplaatst. Het beschilderde vertrek bevond zich op de begane grond aan de achterzijde van het huis, dat met de achtergevel in het water van de

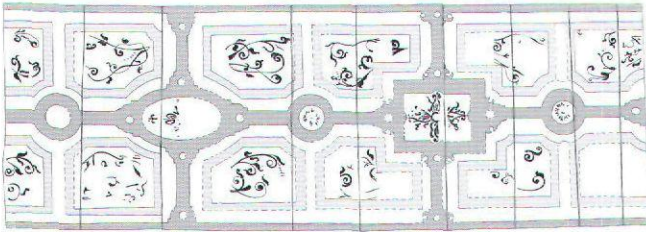

Afb. 6. Zeedijk 30, Amsterdam. Overzicht van huis met souterrain/kelder (boven) en plattegrond van de begane grond (onder) met de fasering van het houtskelet en grijs gemarkeerd de omvang van de beschilderde kamer in het achterhuis. Het hoofdmotief van het beslagwerk is daarbij weergegeven (tekening auteur, naar opmetingen van A. Reinstra, F. van der Waard en de auteur)

Oudezijds Achterburgwal stond. Grote gekoppelde kruisvensters in deze achtergevel gaven licht aan de kamer die smaller was dan het huis; vanaf het begin was er aan één zijde een op het water uitkomende gang afgescheiden (afb. 6). Uit het bouwhistorisch onderzoek, dat voorafgaand aan de sloop en gedurende de herplaatsing werd uitgevoerd, is gebleken dat de geschilderde decoratie vrijwel direct na de bouw omstreeks 1560 moet zijn aangebracht.¹⁵ Het plafond heeft in de velden tussen de balken een hoofdmotief van rood beslagwerk met medaillons, waartussen en omheen een weelderig lijnenspel van ranken is geschilderd (afb. 7). Tussen de ranken zijn res-

Afb. 7. Zeedijk 30, Amsterdam. Foto van het deels vrijgelegde beschilderde plafond in het achterhuis, circa 1560 (foto BMA)

Afb. 8. Sint Annenstraat 12, Amsterdam. Tekening van een van de beschilderde balkvakken, 1565, reconstructie (tek. auteur, naar documentatie van A. Teesing en P. Mannuhutu)

tanten van banderollen zichtbaar. De balken, muurstijlen, sleutelstukken en korbelen zijn eveneens voorzien van een geschilderde decoratie (zie ook afb. 3). Heel bijzonder zijn de opgeplakte, papieren medaillons die in de schildering zijn opgenomen. Door de overschildering is niet duidelijk wat deze door beslagwerk omgeven, ovale medaillons voorstellen, maar aangenomen mag worden dat het gaat om een fijnschildering met bijvoorbeeld portretkoppen.¹⁶ Opmerkelijk is ook het gebruik van sjablonen om de schildering op de korbelen aan te brengen. In tegenspraak met de rijke schildering is de toepassing van eenvoudige holle korbelen - in de plaats

van voor die tijd representatieve zwanenhalskorbelen - wat meestal wijst op een minder belangrijk vertrek.¹⁷

Uit dezelfde periode dateert een plafond in Sint Annenstraat 12. Het huis werd in 1565 gebouwd door de 'zijdelaken koopman' Frans Stoffelsz. Van Camp, die zelf een groot huis aan de Warmoesstraat bewoonde en tot een familie behoorde die in de eerste helft van de zestiende eeuw uit Vlaanderen was gekomen.¹⁸ Het plafond werd enige jaren geleden ontdekt en is slechts fragmentarisch bewaard gebleven.¹⁹ Ook hier is beslagwerk met medaillons toegepast als decoratie. Binnen de vakken zijn fijn geschilderde ranken en arabesken aangebracht (afb. 8). Net als bij het hierna te bespreken plafond was het fond in de velden 'gehout', oftewel beschilderd met een imitatiehoutnerf. Ook de zwanenhalskorbelen van het houtskelet waren gehout en met beslagwerk en ranken beschilderd (zie ook afb. 18). De gedecoreerde vloerdelen werden uiteindelijk in 1994, na een totale herbouw van het huis, in sterk gereconstrueerde vorm teruggeplaatst. De voorgevel, tot dan toe aangeprezen als de oudste stenen gevel van de stad, werd op een omstreden wijze gereconstrueerd.²⁰

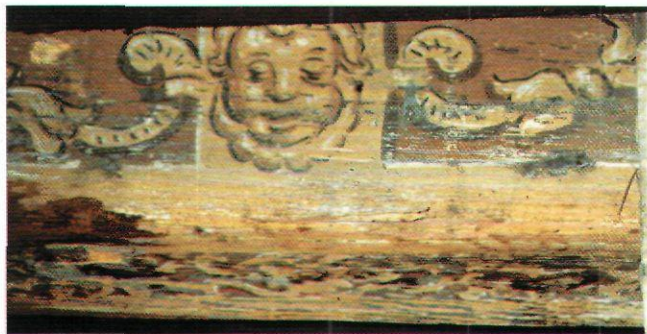
In het huis Oudezijds Achterburgwal 199 op de hoek met het Rusland, dat in later tijd sterk veranderde, resteert nog een deel van een laatzestiende-eeuwse houtskeletconstructie. Op

Afb. 9. Oudezijds Voorburgwal 199 (Rusland 1), Amsterdam. Overzicht van twee beschilderde balkvakken, XVIIe (foto Han van Gool, BMA)

de begane grond bleef in de achterste twee balkvakken het restant van een bijzondere plafondschildering bewaard. De uit het laatste kwart van de zestiende eeuw stammende decoratie is aangebracht op en tussen de alternerende balklaag en vloerdelen. Op enkele beschadigingen na is de schildering goed geconserveerd en verkeerde bij de herontdekking in een uitzonderlijk goede conditie. De twee zwaardere balken van de voormalige jukken zijn later overgeschilderd. Mogelijk waren de verwijderde muurstijlen en korbelen ook voorzien van een decoratieve schildering, gezien vergelijkbare schilderijen in de stad. De tussenbalken zijn aan de zijkanten en de onderzijde gedecoreerd met donkerrode biezen en daartussen een wit schakelmotief op een oker fond. Waarschijnlijk hadden de moerbalken aan de onderzijde een vergelijkbaar motief, maar dat is door de overschildering niet meer zichtbaar. In de twee velden in de voorste travee is de beschildering tegen de onderzijde van de vloerdelen aangebracht. Het fond is gelig met daarop een houting in lichtbruin. De hoofdopzet binnen de vakken wordt wederom gevormd door beslagwerk. Het motief is aangebracht in donkergrijs met een lichte hoging en een zwarte schaduwrand. De middenas van het beslagwerk wordt onderbroken door twee medaillons per vak. Ook loopt het beslagwerk om de vakken, langs de balken en haaks daarop richting medaillons. Op de knooppunten zijn klinknagels geschilderd. In de medaillons is steeds een granaat- of sinaasappel, of een druiventrosje aangebracht. In het hart van de met rolwerk gevormde vakken wordt telkens een fruittros weergegeven. Hierin zijn granaat- of sinaasappel- en druiventrosjes tussen groen en geel loof geschilderd. Bij wijze van een in verstek gezaagde houtimitatie lopen vanuit het denkbeeldige midden (achter de fruitrossen) diagonale, vrijwel vervaagde lijnen naar de hoekpunten van het vak. Hier-tussen zijn met sjabloontechniek zwarte motieven (arabesken) geschilderd (afb. 9).

Een van de fraaiste voorbeelden van een renaissancebeschildering van een plafond was aangebracht in het achterhuis van het huis Warmoesstraat 159. Tijdens een zeer ingrijpende renovatie in 1983, waarbij het pand goeddeels gesloopt werd, konden de restanten van de schildering op foto worden vastgelegd.²¹ De beschildering is vermoedelijk direct na de bouw van het houtskelet in het derde kwart van de zestiende eeuw

Afb. 10 Warmoesstraat 159, Amsterdam. Detail van de beschilderde balklaag. Aan de onderzijde van de balk zijn nog juist de met sjabloon aangebrachte arabesken zichtbaar (foto BMA)

aangebracht.²² Onder meer waren in perspectief geschilderde diamantkoppen zichtbaar. Aan de onderzijde van de balken was een vlakvullend patroon van arabesken aangebracht. De door middel van sjablonen aangebrachte schildering is vergelijkbaar met decoraties uit dezelfde periode in Bergen op Zoom, Middelburg en 's-Hertogenbosch.²³ De zijden van balken waren beschilderd met elkaar afwisselende vierkante en rechthoekige velden waartussen mascarons en cartouches (afb. 10).

Deze bijzondere schilderijen in Amsterdam vertonen opvallende overeenkomsten met muur- en plafondschilderingen van vóór 1585 in Antwerpen.²⁴ Vooral het gebruik van het beslagwerk als motief, en met name de houtingen en de sjabloonmotieven zijn gelijkend. Ook het gebruik van al of niet gesjabloneerde arabesken lijkt beïnvloed vanuit de Zuidelijke Nederlanden.²⁵ Het lijkt een logisch gevolg van de vestiging in Amsterdam van vele kooplieden, maar ook ambachtslieden, uit Antwerpen. Het beslagwerk, een typisch renaissance-motief dat is ontleend aan ijzeren sierbeslag en veelvuldig voorkomt in de voorbeeldboeken van Hans Vredeman de Vries, is een patroon dat ook na 1600 nog bij Amsterdamse plafonddecoraties werd toegepast.²⁶

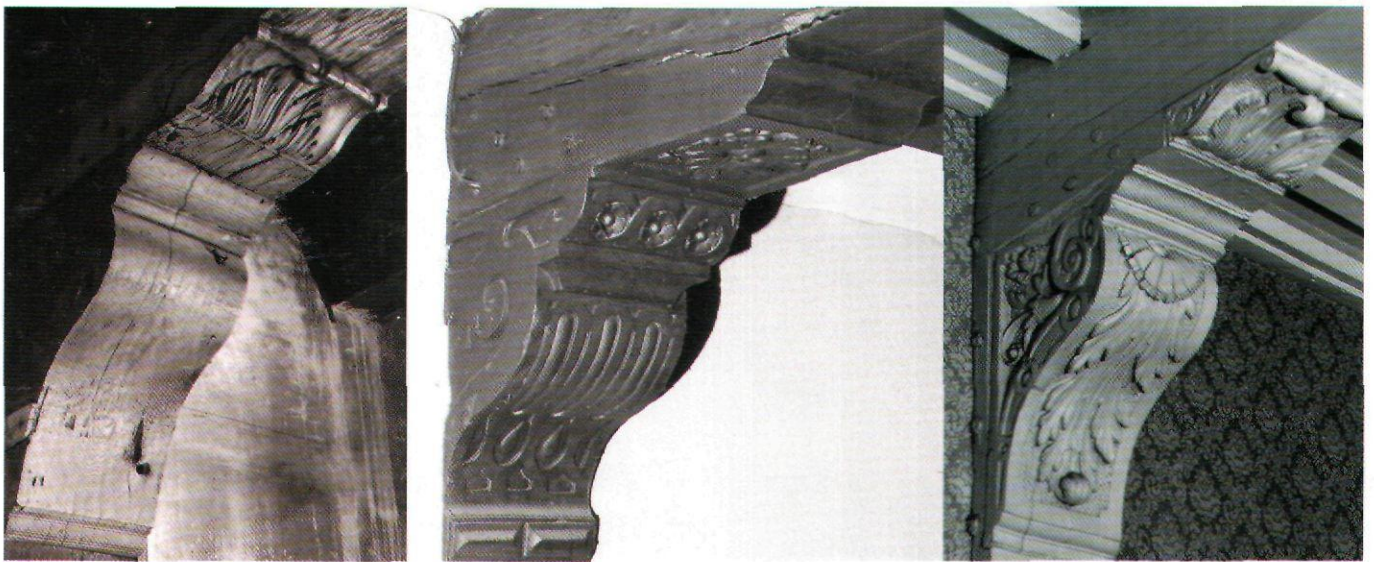
Peerkraal, kroonlijst, zwanenhals; versiering van het houtskelet

Iets wat voor de ontwikkeling en verschijningsvorm van de Amsterdamse renaissance misschien nog wel van grotere invloed is geweest dan de beschilderingen, is de gesneden versiering van het houtskelet. Gedurende eeuwen werd het houtskelet in de vrijwel houten stad uiterst terughoudend bewerkt. Het bleef beperkt tot het sleutelstuk, waar aan het uiteinde ervan een peerkraalprofilering in oneindig veel varianten werd uitgesneden.²⁷ Daarnaast lijkt de uitholling van de zijkanten van het sleutelstuk, waarin een rozetje werd uitgespaard, bijna standaard voor het Amsterdamse skelet. Het aanbrengen van een extra rozet aan de onderzijde of het versieren van de randen met gutswerk of uitgestoken driehoekjes bleef beperkt tot enkele uitzonderingen.²⁸ Dendrochronologisch gedateerde peerkraalsleutelstukken zijn nog bekend tot 1538-1540.²⁹

De peerkraalprofilering aan het sleutelstuk maakte vanaf omstreeks 1540 plaats voor de in Amsterdam zo benoemde 'kroonlijstprofilering' (afb. 11). Dit samengestelde profiel dankt zijn naam aan het bovenste deel van het klassieke hoofdstel, waarmee het gemeen heeft dat het meestal bestaat uit een samenstel van verschillende profiellijstjes en ojieven. Deze vormen werden gecombineerd met – eveneens van klassieke komaf – voluten en acanthusbladen als decoratie van de onderzijde en soms ook van de zijkanten van het sleutelstuk. Het korbeel, sinds het ontstaan van het houtskelet niet meer dan een enigszins uitgeholde schoor, werd in de zestiende eeuw eveneens van versieringen voorzien. Vanaf omstreeks 1550 komt in Amsterdam het gebombeerde, zogenaamde 'zwanenhalskorbeel' voor. Bij dit tot ver in de zeventiende eeuw populaire korbeeltype, dat in de houtbouw in

Afb. 11. Warmoesstraat 44, Amsterdam (links). Traditionele peerkraalprofilering aan het sleutelstuk, XVIa; Warmoesstraat 16, Amsterdam (rechts). Overgang naar de 'kroonlijstprofilering' aan het sleutelstuk, midden zestiende eeuw (foto's BMA)

Afb. 12. Oudezijds Voorburgwal 78, Amsterdam (links). Zwanenhalskorbeel en sleutelstuk met acanthusblad, 1555-183?. Warmoesstraat 42, Amsterdam (midden). Zwanenhalskorbeel met beslagwerk, cannelures, schakelmotieven, diamantkoppen en rozet, 1570-1575. Oudezijds Voorburgwal 101, Amsterdam (rechts). Zwanenhalskorbeel met arcanthusbladeren, rol- en beslagwerk, XVIId (foto's BMA)

Noord Holland een langdurende navolging kent, krijgt de voorzijde een ojjefvormig verloop, een opeenvolgend uitgezwenkte en ingezwenkte lijn. Ook hier is het kroonlijstprofiel terug te vinden, soms zelfs boven en onder de 'zwanenhals', en kunnen de korbeel- en sleutelstukvlakken bewerkt zijn met bijvoorbeeld (acanthus-) bladwerk, voluten of cannelures (afb. 12).³⁰

De vroegst bekende toepassing van de renaissancevormen aan het Amsterdamse houtskelet is te vinden in de huizen Begijnhof 2 en 3, die dateren uit omstreeks 1540 en kort na elkaar werden gebouwd.³¹ In beide huisjes heeft het houtskelet zowel een gebint met het moderne kroonlijstprofiel en zwanenhalskorbeel, als een gebint met de gotische peerkraal.³² Ook de vermoedelijk iets later opgetrokken huizen Begijnhof 1 en 18 illustreren deze geleidelijke overgang naar een andere vormgeving. Daar wisselt echter de keuze voor een traditionele dan wel nieuwe decoratie per verdieping.³³ In 1550-1551 laten de Oudezijds Huiszittenmeesters een turfpakhuis optrekken tussen de Nes en de Oudezijds Voorburgwal, destijds één van de grootste gebouwen van de stad. In dit al genoemde gebouw zijn de sleutelstukken van het houtskelet versierd met het kroonlijstprofiel, de uitholling aan de zijkant is gebleven maar het traditionele roosje is verdwenen; de korbelen zijn nog van het traditionele, uitgeholde type. De kroonlijstprofielen van het in de periode 1546-1550 gedateerde 'houten huis' Zeedijk 1 ontberen echter iedere verwijzing naar de traditionele vormen.³⁴ Het oorspronkelijke woonhuis Oudezijds Achterburgwal 78 is in de tweede helft van de achttiende eeuw ingrijpend verbouwd tot pakhuis, waarbij het samengestelde eiken houtskelet uit de tweede helft van de zestiende eeuw vrijwel geheel intact bleef. Op de tweede verdieping zijn de zwanenhalskorbelen uit die tijd nog aanwezig, met een kroonlijstprofiel boven en onder. De sleutelstukken op beide verdiepingen zijn stuk voor stuk versierd met een vlak acanthusbladrelief (afb. 12, links). Er is één opmerkelijke uitzondering; een korte balksleutel waarin het gekroonde stadswapen is gesneden, geflankeerd door twee schilddragende leeuwen

Afb. 13. Oudezijds Voorburgwal 78, Amsterdam. Korte balksleutel met het wapen van Amsterdam, tussen 1555-1583 (foto Han van Gool, BMA)

tegen de achtergrond van een renaissance cartouche (afb. 13).³⁵

Twee rijk gesneden eikenhouten korbelen met bijbehorende sleutelstukken uit het huis Hasselaarssteeg 3 worden sinds 1911 bewaard in de collectie van het Rijksmuseum.³⁶ De vormgeving van de op stilistische gronden tussen 1560 en 1570 gedateerde zwanenhalskorbelen toont een grote overeenkomst met de later te behandelen korbelen uit het achterhuis van Warmoesstraat 145 (afb. 14). Net als daar het geval is, staan hier figuren ten voeten uit op een cartouche en onder een baldakijn. Het ene korbeel toont een man en een vrouw, enigszins van de beschouwer weggedraaid, het andere een jonge vrouw, leunend op een pilaar die op een stapel boeken rust. Mogelijk wordt hier een van de deugden, die de zeven vrije kunsten verbeelden, gepersonifieerd. Het zou 'Retorica' of 'Grammatica' kunnen zijn, maar ook is het mogelijk dat de met boeken geassocieerde 'Melancholie' is uitgebeeld. De voorzijde van de sleutelstukken is telkens voorzien van een gesneden vrouwenkopje binnen beslag- en rolwerk. Hoewel niet duidelijk is wat de figuren voorstellen, en bovendien

Afb. 14. Hasselaarssteeg 3, Amsterdam (collectie Rijksmuseum), twee korbeelstellen, 1560-1570 (foto collectie BMA)

Afb. 15. Twee voorbeelden van verdwenen zestiende-eeuwse korbelen uit Amsterdam: een gehurkte sater uit de collectie van het K.O.G. (links) en rechts een eenhoorn die Amor vertrapt uit een in 1928 gesloopt huis in de Warmoesstraat (foto's stadsarchief Amsterdam)

slechts twee exemplaren van een grotere reeks bewaard zijn, lijkt een klassieke inspiratie wat de vormgeving betreft overduidelijk. Dat is eveneens het geval bij drie korbelen uit een verder onbekend huis aan de Mandemakerssteeg, ook bewaard in de collectie van het Rijksmuseum.³⁷ Tegen de korbelen staan klassiek geklede figuren, twee vrouwen en een man op een acanthusblad, ieder met een hoorn des overvloeds. Zonder twijfel zijn allegorische figuren uitgebeeld, maar door een gebrek aan context en het ontbreken van enig inzicht in het overige deel van de reeks, is weinig meer te zeggen over de betekenis. Uit dezelfde periode bleef een korbeel bewaard met een gehurkte sater, de verbeelding van Wel-lust, in de collectie van het voormalige Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (afb. 15, links).³⁸ In een zandstenen console in het Wijnkopersgildehuis, Koestraat 10-12 is eveneens een sater tussen rolwerk afgebeeld.³⁹ Verschillende connotaties worden verenigd in een rijk gesneden zwanenhalskorbeel uit een huis aan de Warmoesstraat, in 1928 gesloopt voor de bouw van de Effectenbeurs (afb. 15, rechts). Een klassiek geklede vrouw berijdt hierop de eenhoorn, waarbij zij een groot schild en een zuil meedraagt. Onder de eenhoorn wordt een Cupido vertrapt. Staan de zuil en het schild voor Kracht en Standvastigheid (Fortitudo), de eenhoorn verbeeldt doorgaans Kuisheid. Kracht en Kuisheid komen echter ook samen tot uitdrukking in het schild, dat eveneens met Kuisheid wordt geassocieerd omdat met het schild de op Diana gerichte liefdespijlen van Amor (Cupido) werden afgeweerd.

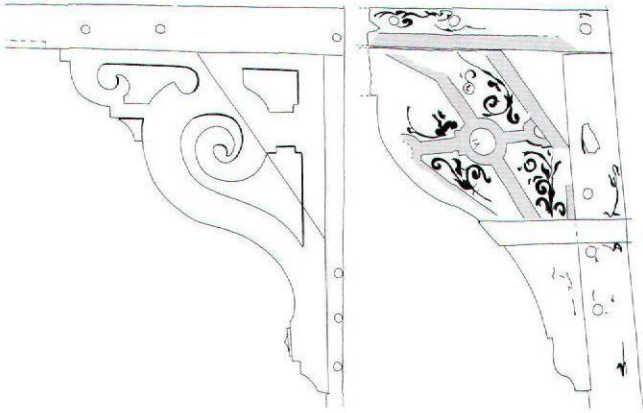
Het huis Oudezijds Voorburgwal 105 bevat nog een compleet houtskelet uit het laatste kwart van de zestiende eeuw. Ter hoogte van de bel-etage is het skelet ontdaan van de korbelen. De deels bewaarde sleutelstukken daarentegen bevatten aan de onderzijde een rozet gevat in beslagwerk. De voorzijden tonen gesneden engelenkopjes op rolwerk (afb. 16). Op de eerste verdieping zijn de zwanenhalskorbelen prachtig afgewerkt met beslagwerk en een acanthusblad. De bijbehorende sleutelstukken zijn aan de onderzijde weliswaar vlak, maar hebben aan de uiteinden rolwerk op een acanthusblad (afb.

Afb. 16. Oudezijds Voorburgwal 105, Amsterdam. Detail van een van de sleutelstukken op de beletage, XVIIe d (foto BMA)

Afb. 17. Oudezijds Voorburgwal 105, Amsterdam. Een van de zwanenhalskorbelen op de eerste verdieping, XVIIe d. Het korbeel bleef aan de rechter zijde onafgewerkt omdat hier oorspronkelijk een wand was gesitueerd (foto BMA)

Afb. 18. Warmoesstraat 42 (links) en Sint Annenstraat 12 (rechts), Amsterdam. Zwanenhalskorbelen met respectievelijk gesneden beslagwerk, 1570-1575 en geschilderd beslagwerk, 1565 (tekening auteur, deels naar documentatie van A. Teesing en P. Manuhutu)

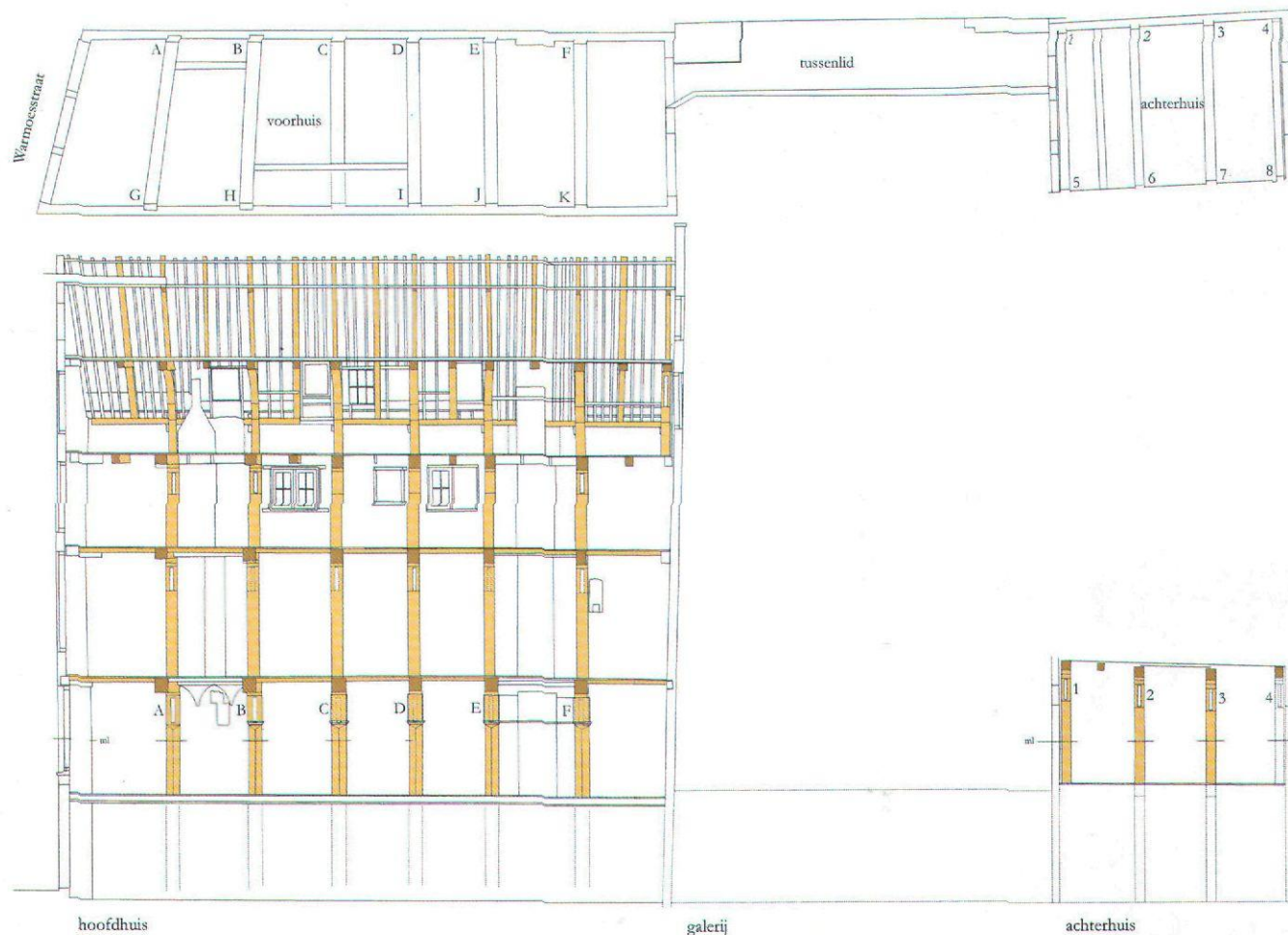

Afb. 19. Oudezijds Voorburgwal 57, Amsterdam. Korbeel met renaissance houtsnijwerk, 1570-1575, eerste verdieping (foto Vereniging Hendrick de Keyser)

17). De zwanenhalzen op de begane grond van het grote, tussen 1570 en 1575 gebouwde huis Warmoesstraat 42 zijn voorzien van diamantkoppen, schakels, rozetten en cannelures (afb. 12, rechts).⁴⁰ De zijkanten zijn versierd met gesneden beslagwerk, wat doet denken aan de vrijwel even oude (1565), maar geschilderde variant in het huis Sint Annenstraat 12 (afb. 18).⁴¹ Een recent herontdekt hol korbeel op de eerste verdieping van het huis Oudezijds Voorburgwal 57 is zowel aan de voor- als zijkant van gesneden beslagwerk voorzien (afb. 19). Hoewel de precieze bouwgeschiedenis van het huis nog niet vast staat, moet de datering van dit korbeel rond 1570-1575 worden gezocht.⁴² Het huis werd gebouwd door koopman Jan Jelisz Valckenier (1522-1592), die na een verblijf in Noorwegen het perceel al voor 1557 in bezit had.⁴³

Een koopmanshuis aan de Warmoesstraat

Vaak blijft onze kennis over de zestiende-eeuwse interieurafwerking beperkt tot een collectie van losse fragmenten. Een enkele keer blijken de puzzelstukjes een vrij compleet beeld op te leveren, zoals bij de interieurafwerking van het huis 'de Gulden Clock', Warmoesstraat 145, een van de rijkste huizen van de zestiende-eeuwse stad.⁴⁴ Het was een groot, hoog handelshuis met een deels boven straatniveau gelegen kelder. Bij de bouw omstreeks 1560 kreeg het weliswaar bakstenen zijmuren, maar werd de draagconstructie zoals gebruikelijk in Amsterdam uitgevoerd als een zwaar houtskelet.⁴⁵ De achtergevel werd opgetrokken in baksteen, terwijl de voorgevel op traditionele wijze nog in hout werd gebouwd. Direct bij de bouw verscheen er achter het huis een achterhuis, met het hoofdhuis verbonden via een nu verdwenen galerij. De bel-etage van het hoofdhuis bestond uit één grote ruimte, een representatieve zaal die zich uitstrekte van voor- tot achtergevel. Aan de achterzijde bevond zich tegen de linker zijmuur een grote schouw, waarvan nu nog slechts de afdruk zichtbaar is. De zaal werd alleen doorbroken door een niet meer bestaande trap, halverwege tegen de andere zijmuur (afb. 20).⁴⁶ Deze niet meer bestaande, ruime spiltrap was opengewerkt om de ruimte niet te veel op te delen en op de eerste verdieping met beschot omtimmerd. De afdrukken van deze wanden en die van de aansluitende scheidingswand tussen een voor- en achterkamer zijn nog steeds in de vloer en het plafond af te lezen. Ook de ruimtes op de verdieping hadden een representatieve functie, gelet op de fraaie afwerking van de eikenhouten moer- en kinderbalken, zorgvuldig afgedicht met eikenhouten spreidsele. Beide vertrekken beschikten over een grote schouw tegen de linker zijmuur. Van de oorspronkelijke zwanenhalskorbelen op deze verdieping is er slechts één bewaard gebleven. De vertrekken deden vermoedelijk dienst als woon- en slaapvertrekken, functies die in die tijd nog gecombineerd werden. Gaan we via de spiltrap nog een verdieping hoger, dan komen we in een wat gedrukte ruimte, die duidelijk niet voor representatieve doeleinden bestemd was. Opvallend voor deze opslagverdieping zijn de onversierde holle korbelen en luikvensters in beide zijmuren. De nu dichtgemetselde vensters kunnen alleen dienst hebben gedaan

Afb. 20. Warmoesstraat 145, Amsterdam. Overzichtstekening van het hoofdhuis, galerij of tussenlid en achterhuis; plattegrond en langsdoorsnede. De plaats van de korbelen in het voorhuis is aangeduid met A t/m K; die van het achterhuis met 1 t/m 8 (tekening auteur naar een opmeting van M. Bimmel, BAAC s-Hertogenbosch)

in de periode dat de buurhuizen nog aanzienlijk lager waren en Warmoesstraat 145 dus ver boven zijn buren uitstak. Boven deze verdieping bevonden zich in de kap nog twee opslagzolders, die tot in deze tijd compleet bewaard zijn gebleven.

Wapens en deugden

Tot 1905 was de zaal op de bel-etage van dit huis versierd met uitzonderlijk rijk gesneden sleutelstukken en zwanenhalskorbelen. Deze elementen maakten weliswaar constructief onderdeel uit van het houtskelet, maar werden hier toch uitgezaagd en door de toenmalige eigenaar van het huis, het Bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel, aan het Rijksmuseum geschonken. Enkele jaren ervoor was het rijke houtsnijwerk al opgemerkt door de architecten G. van Arkel en A.W. Weissman. Zij namen het op in hun publicatie *Noord-Hollandsche Oudheden* en beeldden vier korbeelstellen af.⁴⁷ Deze publicatie zal hebben bijgedragen aan de verhuizing van

de korbelen naar het Rijksmuseum tijdens de verbouwing. De collectie omvat in totaal tien korbelen met sleutelstukken uit het voorhuis, waarvan er momenteel enkele zijn opgenomen in de vaste opstelling van het Amsterdams Historisch Museum.⁴⁸

Vijf van de korbelen bevatten mascarons van engelen, leeuwen en rammen, met daaronder wapenschilden op acanthusbladeren. De gekroonde wapens zijn in willekeurige volgorde dat van de koning van Spanje (Karel V) met de ketting van het Gulden Vlies; het door twee leeuwen geflankeerde wapen van Amsterdam met de drie andreaskruisen; het wapen van Polen; het wapen van koning Hendrik IV van Frankrijk met de drie lilies en het door twee leeuwen opgehouden wapen van de stad Danzig (Gdańsk). Vermoedelijk waren er oorspronkelijk nog drie korbelen met wapens, maar deze zijn bij een vroegere verbouwing verdwenen. Behalve de wapens is er een reeks korbelen met vrouwenfiguren die deugden uitbeelden. De in klassieke kleding gehulde vrouwenfiguren zijn geplaatst op rolwerk met acanthusbladeren en staan onder een

Afb. 21. Warmoesstraat 145, Amsterdam (collectie Rijksmuseum). De tien bewaard gebleven korbelen uit de zaal in het voorhuis. Bovenste rij, van links naar rechts: het wapen van Polen, het wapen van Karel V als koning van Spanje, het wapen van de Franse koning Hendrik IV van Bourbon, het wapen van Amsterdam en het wapen van Danzig. Onder de deugden, van links naar rechts: Waarheid, Rechtvaardigheid, Liefde, Geloof en Standvastigheid

baldakijn. Ook hiervan waren er vermoedelijk zeven of acht, waarvan er nu vijf resteren. De uitgebeelde deugden op de bewaarde korbelen zijn de Rechtvaardigheid (Iustitia) met opgeheven zwaard en weegschaal; de Waarheid (Veritas) met een zoon of wereldbol; de Liefde (Charitas) met drie kleine kinderen; het Geloof (Fides) met een kruis en kelk en de Standvastigheid (Fortitudo), steunend op een zuil (afb. 21). Uit foto's genomen voor de verwijdering in 1905, is op te maken dat de korbelen met de wapenschilden aan de ene zijde van de zaal waren geplaatst en de deugden er tegenover. Of de betreffende deugden ook een regelrechte verwijzing waren naar de persoon of instantie die er recht tegenover was uitgebeeld, is niet meer na te gaan, omdat de exacte plaats van de wapens niet bekend is. Samen met de zorgvuldig afgewerkte, van het fijnste eikenhout vervaardigde houtskelet, de met spreidse afgewerkte moer- en kinderbinten en de ongetwijfeld prachtige schouw, moeten deze fraai gesneden korbelen deel hebben uitgemaakt van een belangrijke ruimte.

Zeven Keurvorsten en een Keizer

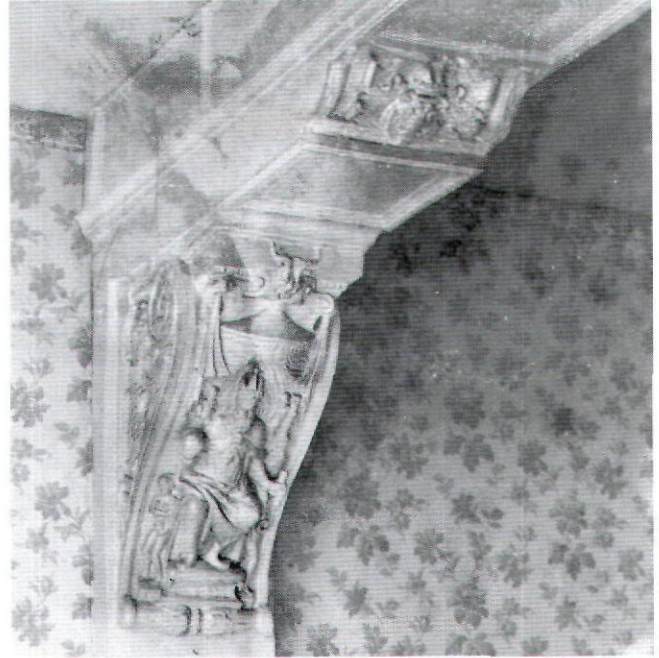
Alsof de luxueuze uitmonstering van het hoofdhuis moest worden overtroffen, werd ook het houtskelet van het achterhuis versierd met acht rijk gesneden korbeelstellen. Uitgebeeld is het door Paus Innocentius III in 1198 ingestelde college van geestelijke en wereldlijke Duitse vorsten, dat verantwoordelijk was voor het kiezen van de keizer van het Heilige Roomse Rijk. De drie geestelijke keurvorsten zijn de aartsbisschop van Mainz, de aartsbisschop van Keulen en de aartsbisschop van Trier. De vier wereldlijke keurvorsten zijn de paltsgraaf aan de Rijn, de hertog van Saksen, de markgraaf van Brandenburg en de koning van Bohemen. De zeven keurvorsten staan op rolwerk, onder een tentvormig baldakijn. De geestelijke vorsten zijn duidelijk herkenbaar aan de mijters die zij dragen, terwijl de overige vorsten gekroond zijn uitgebeeld (afb. 22). In de voorzijde van de sleutelstukken zijn de desbetreffende persoonlijke wapens van de weergegeven per-

Afb. 22. Warmoesstraat 145, Amsterdam (collectie Rijksmuseum). Twee van de acht bewaard gebleven korbelen uit het achterhuis, 1550-1560. Links met mijter een van de geestelijke keurvorsten; rechts met kroon een van de wereldlijke keurvorsten (foto archief BMA)

sonen aangebracht.⁴⁹ Het is vooralsnog niet mogelijk om alle heersers te identificeren, maar het achtste korbeel geeft de Rooms keizer zelf weer, zittend onder een baldakijn, met keizerskroon, scepter en rijksappel. Afgaand op de door dendrochronologisch onderzoek verkregen bouwdatum van omstreeks 1557, is hier keizer Ferdinand I uitgebeeld. Deze vroegere koning van Bohemen, zoon van Philips de Schone en jongere broer van Karel V, werd al in 1531 door de keurvorsten tot Rooms koning gekozen en als opvolger van Karel V aangewezen. Na diens troonsafstand in 1556 regeerde Ferdinand I tot 1564 als keizer (afb. 23).

Het is niet bekend waarom de zestiende-eeuwse eigenaar nu juist deze historische figuren of hun wapens heeft laten aanbrengen. Heeft dit iets te maken met zijn handelscontacten? Hoe moeten we dit zien in relatie tot de wapens die zijn aangebracht in het hoofdhuis? Een zekere Evert Horswinkels werd in 1556 eigenaar van het huis en bewoonde het tot 1591.⁵⁰ Daarmee is hij verantwoordelijk voor de bouw van het huis en de aankleding.⁵¹ Horswinkels, gehuwd in een familie van lakkenoepers en schepenen, de Benningshs, was zeker niet onbemiddeld of onbelangrijk want in 1571 was hij pachter van de import op wijnen en bieren in de stad en mocht hij hierover belasting innen.⁵² Hierin zouden we een verklaring kunnen vinden voor de aanwezigheid van het wapen van de Franse koning – de wijnhandel richtte zich geheel op de Franse kust – en wellicht voor het wapen van Danzig, omdat de handel in bier voornamelijk op de Oostzee was gericht.⁵³ Het is mogelijk dat Horswinkels, over wie niet veel bekend is, oorspronkelijk afkomstig was uit het Oostzeegebied. In de tweede helft van de zestiende

Afb. 23. Warmoesstraat 145, Amsterdam. Detail van een foto uit 1902, waarin het zestiende-eeuwse korbeelstel met sleutelstuk nog in situ aanwezig was in het achterhuis. Afgebeeld is de tronende keizer, met zijn wapenschild (onherkenbaar) aan de voorzijde van het sleutelstuk (foto archief BMA)

eeuw vestigde een aantal kooplieden uit het Oostzeegebied, met name uit Danzig, zich permanent in Amsterdam en trouwde vaak in aanzienlijke families.⁵⁴ Horswinkels relatie met de koning van Spanje en met de Duitse keurvorsten en keizer blijft vooralsnog duister. Mogelijk bekleedde hij namens het Keizerrijk in Amsterdam een speciale functie, bijvoorbeeld als gezant, en legde hij met dit beeldhouwwerk zijn afkomst uit een van de vrije rijkssteden vast.

Een vroeg cassettenplafond

Was er in het voorhuis van Warmoesstraat 145 op de bel-etage sprake van een samengestelde balklaag met moer- en kinderbalken, in het achterhuis bleek een enkelvoudige balklaag te zijn. Deze was van meet af aan voorzien van een uiterst zeldzame, verfijnde betimmering die aanvankelijk zelfs door kenners voor negentiende-eeuws werd aangezien. Tussen de balken was in drie velden een bijzonder gedetailleerd cassettenplafond aangebracht in een geometrisch patroon met in diepte verspringende velden, geprofileerde lijsten en een omsluitende tandlijst met kleine ojiefconsoles (afb. 24). Een recent uitgevoerd dendrochronologisch onderzoek leverde voor twee eikenhouten lijsten een betrouwbare datering op van omstreeks 1557 voor de vervaardiging van het cassettenplafond.⁵⁵ De geraffineerde wijze waarop het plafond was geconstrueerd, met minieme toegageltjes, verholde verbindingen en een dun fijnere van essenhout in de velden, getuigt van het grote vakmanschap van de timmerlieden van de zestiende eeuw (afb. 25).⁵⁶

Afb. 24. Warmoesstraat 145, Amsterdam. Detail van het bewaarde middendeel van het zestiende-eeuwse cassetteplafond in het achterhuis (foto BMA)

Van dit cassettenplafond was alleen het middelste van de drie velden geheel bewaard gebleven, zij het in een door brand en lekkage sterk aangetaste toestand. Hierin was een grote opening voor de schoorsteen van de stookplaats opgenomen, die in de negentiende eeuw aanzienlijk was verkleind en ingevuld met een imitatiebetimmering in de trant van de rest van het plafond. In het derde veld bleef alleen een deel van de omsluitende lijsten met de daarboven zittende drager intact. Aan de hand van de hierin zichtbare pengaten voor de overige dragers, kon worden opgemaakt dat dit veld dezelfde opzet had als het middelste. Het eerste veld was echter geheel anders ingevuld. Hierin was namelijk vanaf het begin een tussenbalk aanwezig. De tussenbalk was netjes omtimmerd, net als de overige moerbalken, maar de aansluiting op de verdwenen velden bood te weinig houvast om het patroon daarvan te reconstrueren. Wel is op foto's uit 1902 zichtbaar dat de tandlijst die de andere balkvakken omlijst, oorspronkelijk ook langs de tussenbalk heeft gelopen. Zo ontstaat een vrij compleet beeld van hoe dit bijzondere plafond er uit moet hebben gezien.

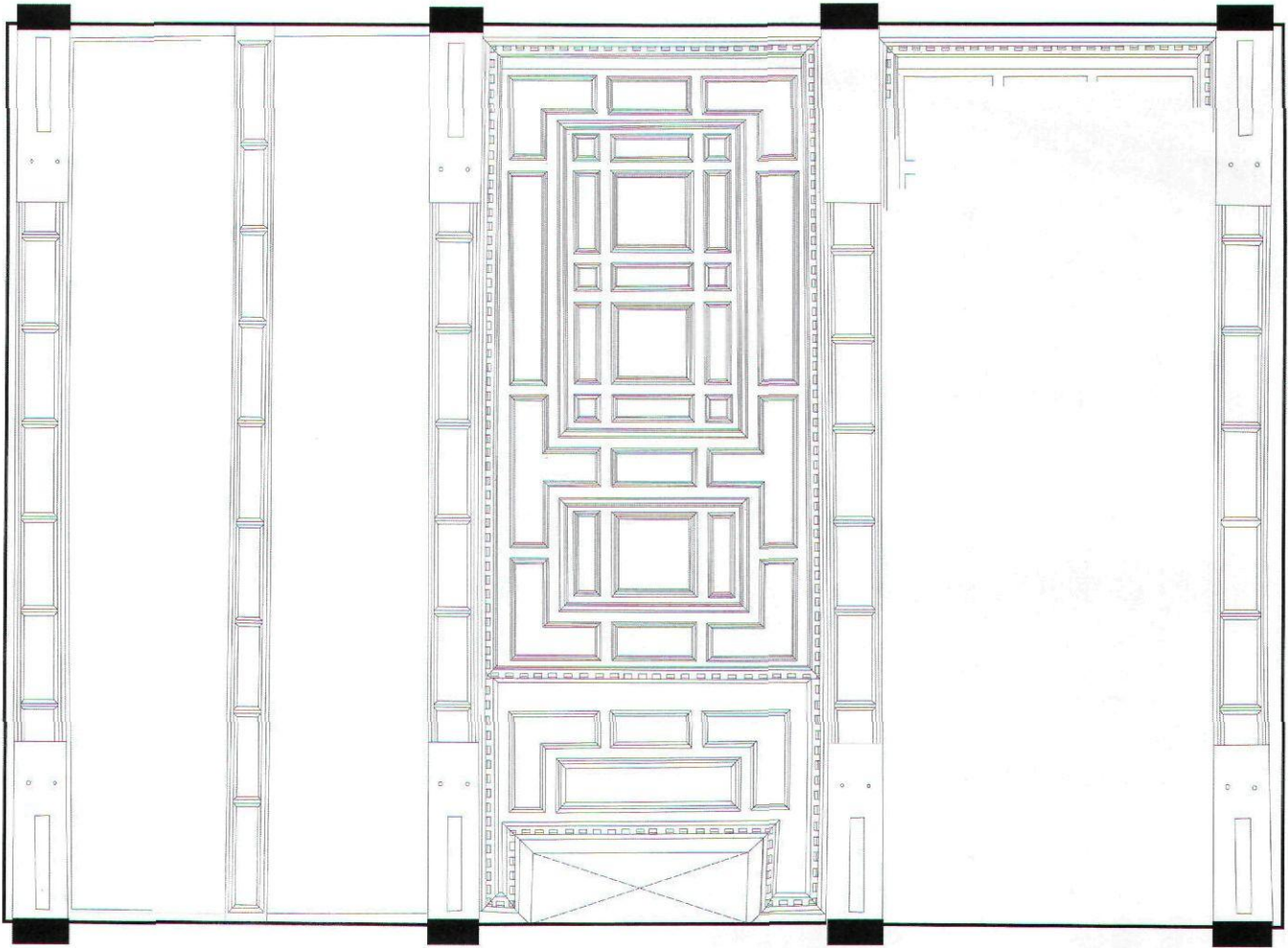
Opmerkelijk is ook de vaststelling dat de wandafwerking in het achterhuis heel anders moet zijn geweest dan in het voorhuis. Was de muur in het voorhuis oorspronkelijk strak gepleisterd, tot tegen de muurstijlen, in het achterhuis ontbrak een zorgvuldige afwerking. De wanden waren in de zestiende eeuw slechts ruw afgewerkt, wat wijst op een oorspronkelijke wandbespanning of een hangende stoffering van de ruimte. Het was een luxueus gedecoreerde en aangeklede kamer, waarvan de functie in het huis evenwel nog onduidelijk is. Het plafond herinnert aan de grootse plafonds die te zien zijn

op de prenten van Pieter Coecke van Aelst en de perspectiefschilderijen van Hans Vredeman de Vries.⁵⁷

‘Koopmansrenaissance’

De ontdekking van het vroege houten plafond, in zijn soort wellicht het oudst bekende in Nederland, is van wezenlijk belang voor de bouw- en architectuurhistorie. Het is aanleiding om de datering van vergelijkbare plafonds, nu nog voornamelijk in de zeventiende eeuw geplaatst, opnieuw onder de loep te nemen. Ook voor Amsterdam is het een belangrijke ontdekking, vooral omdat er uit de zestiende eeuw zo weinig bekend is over eventuele decoratieprogramma's in handelwoningen. Bovendien starten veel recent gepubliceerde overzichten van de ontwikkeling van het Nederlandse interieur pas rond 1600, met het begin van de Gouden Eeuw.⁵⁸ Wat daaraan vooraf gaat blijft voorlopig stiefmoederlijk behandeld.

Aan dit voorlopig overzicht van zestiende-eeuwse interieurdecoraties in Amsterdam kunnen enige conclusies worden verbonden. Het is duidelijk dat vanaf het midden van de zestiende eeuw op grote schaal nieuwe, op de klassieke bouwkunst geïnspireerde vormen opduiken in Amsterdam. Het lijkt er sterk op dat deze opkomst van renaissancevormen gelijk opgaat met de snelle economische opmars van de stad in deze periode. Niet alleen de handelsrelaties en de rondreizende kooplieden, maar zeker ook de komst van vele immigranten en vluchtelingen hadden hun weerslag op de verspreiding. De drang van gefortuneerde kooplieden om hun vermogen tot uitdrukking te laten komen in het woonhuisinterieur heeft in

Afb. 25. Warmoesstraat 145, Amsterdam. Documentatietekening (onderaanzicht) van het deels bewaard gebleven cassetteplafond in het achterhuis. De stookplaatsraveling werd in de negentiende eeuw verkleind, waartoe de betimmering werd bijgemaakt (tekening auteur naar opmeting van Dik de Roon (BMA) en auteur)

belangrijke mate bijgedragen aan de ontwikkeling van de nieuwe vormen. In dit licht mag de invloed van de Zuidelijke Nederlanden - met name van Antwerpen - maar ook van het noorden van Duitsland en het Oostzeegebied op de Amsterdamse vormontwikkeling niet worden onderschat.⁵⁹

Wat betreft de vormgeving valt op dat vele klassieke architectuurvormen in houtsnijwerk worden geïntroduceerd. Zo worden zwanenhalskorbelen en sleutelstukken gesierd door acanthusbladeren met rolwerk, beslagwerk, cartouches, diamantkoppen, etc., terwijl voor de profileringen wordt teruggegrepen op de kroonlijst van het klassieke hoofdstel. Ook in geschilderde vorm zien we vele klassieke vormen terug als beslagwerk, medaillons, mascarons, cartouches, banderollen, diamantkoppen, arabesken en schakelmotieven. De figuratieve decoratie van de korbelen heeft zonder uitzondering een allegorische achtergrond. De klassieke thema's zijn vormgegeven met figuren in klassieke kleding en poses, vaak deug-

den uitbeeldend en voorzien van klassieke attributen als cornucopia. De nieuw vergaarde rijkdom, maar ook wel de herkomst of de 'bagage' en bereidheid van de koopman mochten gezien worden. Dat uitte zich voor een deel in het woonhuisinterieur. Veel daarvan is in de loop der tijd verloren gegaan, maar onder meer door de bijna onverwoestbare houtskeletten bleef ook het nodige bewaard.

Het bouw- en architectuurhistorisch onderzoek zoals dat in het kader van haar beheertaken door BMA wordt uitgevoerd, is er op gericht de vroege, 'houten' huizen van Amsterdam verder te documenteren, te bestuderen en te publiceren.⁶⁰ De enorme omvang van de Amsterdamse huizenvoorraad en de recente vondsten geven de zekerheid dat de naar schatting 1200 bewaarde houtskeletten van vóór 1600 nog veel geheimen bewaren en dat er nog veel te ontdekken en te leren is over de Amsterdamse 'Koopmansrenaissance'.⁶¹

Afb. 26. Warmoesstraat 145, Amsterdam (collectie Rijksmuseum). Een van de korbelen uit de grote zaal in het voorhuis, 1550-1560 (foto archief BMA)

Noten

- ¹ H. Kaptein, 'Poort van Holland. De economische ontwikkeling 1200-1578', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets*, Amsterdam 2004, 159-171.
- ² Dirck Jacobsz. *Portret van Pompeius Occo (1483-1537)*, 1531. Olieverf op paneel, afmetingen 66 x 54 cm. Objectnummer SK-A-3924.
- ³ Deze bijdrage is mede gebaseerd op de volgende publicaties: R. Glaudemans, 'Korbelen en beslagwerk; Een nieuwe start voor bouwhistorisch onderzoek in Amsterdam', in: J. Gawronski e.a. (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 1, Amsterdam 2002, 28-45; R. Glaudemans en J. Veerkamp, 'Boven en onder de grond: het Blauwlabenblok', in: *MAGazine* 1 (2002), 2-12; R. Glaudemans en J. Smit, 'De houten stad: Het lange leven van het Amsterdamse houtskelet', in: J. Gawronski e.a. (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 2, Amsterdam 2003, 25-39; R. Glaudemans, "'Welgetimmert' wonen in de Warmoesstraat; Het oudste cassettenplafond van Nederland ontdekt?", in: J. Gawronski e.a. (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 5, Amsterdam 2006, 128-137. Met dank aan Freek Schmidt, Petra Maclot, Eloy Koldewey en Dirk de Vries.
- ⁴ Zie: B. Speet, 'Verstening, verdichting en vergroting', in: M. Carasso-Kok 2004, 21-61. Zie tevens: D. de Roon, 'Dan maar de lucht in; Verhogingen van Amsterdamse woonhuizen', in: J. Gawronski e.a. (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 3, Amsterdam 2004, 35-43.
- ⁵ J.G. Kam, *Waar was dat huis in de Warmoesstraat*, Amsterdam 1968.
- ⁶ H.J. Zantkuijl, 'De middeleeuwse huizen op het Begijnhof', in: *De Lamp*, nr. 78, maart 1983, 1-8. De schildering toont duidelijke stilistische overeenkomsten met de beschildering van de houten gewelven in de kort na 1500 tot stand gekomen Huuszittenkapel in de Oude kerk. Zie: H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*, Zwolle/Zeist 2004, 177-179. Opmerkelijk is dat enkele van de tekstbanden later aan de schildering zijn toegevoegd. Weer later, mogelijk na de Alteratie, werden de tekstbanden "gecensureerd" door ze wit over te schilderen. Tijdens de restauratie werden op balklagen in het huis ook witte rankenschilderingen op een blauw fond aange troffen.
- ⁷ J.E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Haarlem 1903, 227.
- ⁸ Glaudemans 2002, 40-41 en Elias 1903, 227-228.
- ⁹ Pandsdossier Bureau Monumenten & Archeologie, verslag van het bouwhistorisch onderzoek door Dick van der Horst en Peter Manuhutu (1999). De verblijfplaats van de tegels is onbekend. Er is weinig of niets bekend van de plaats van dit soort tableaus in het huis. Ook in Antwerpen, waar veel tableaus in de plateelindustrie werden geproduceerd, ontbreekt deze context. Zie P. Maclot, 'Betegeling als decoratieve wandafwerking in het Antwerpse burgerinterieur omstreeks 1585', in: P. Maclot en E. Warmenbol (red.), *Rijke vorm en bonte kleur in 't Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585*, Antwerpen 1985, 45-47. Tot de vroegste gedocumenteerde tegels uit Holland behoren enkele majolicategels met uitgebeelde dieren uit een verder onbekend pand in de Warmoesstraat. J. Pluis, *De Nederlandse tegel; decors en benamingen 1570-1930*, Leiden 1997, 107, 114, afb. 3. De relatief kwetsbare majolicategels waren eigenlijk niet geschikt als vloerbedekking. Uit archeologische context zijn in Amsterdam slechts twee van dergelijke vloertegels bekend. Zie: J. Gawronski en J. Veerkamp, 'Plavui-

- zen. Amsterdamse vloeren archeologisch bekeken', in: J. Gawronski e.a. (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 4, Amsterdam 2005, 121-131.
- 10 Door de totaal afwijkende bewaringstoestand van de Amsterdamse huizen is het moeilijk om het voorkomen van wandvullende, figuratieve schilderijen te vergelijken met andere steden, bijvoorbeeld met Antwerpen. Hier werden tientallen schilderijen, waaronder perspectief- en architectuurschilderingen in zestiende-eeuwse woonhuizen aangetroffen en gedocumenteerd. Zie hiervoor: P. Maclot, 'De decoratieve afwerking der wanden in het Antwerpse burgerinterieur omstreeks 1585', in: Maclot en Warmenbol 1985, 31-40.
- 11 Het fragment is een gift van dhr. Schoonekamp, restaurator te Amsterdam; hij viste de brokstukken circa 25 jaar geleden uit een afvalcontainer en conserveerde later de schildering.
- 12 De gevel van het laatzestiende-eeuwse huis werd in de zeventiende eeuw aan de buitenzijde gemoderniseerd.
- 13 Glaudemans 2002, 28-45, aldaar 41.
- 14 Sjabloonschilderingen zijn voor die tijd vooral bekend van de laatgotische randschilderingen op de houten gewelven van de middeleeuwse kerken en kapellen in Amsterdam, zie onder meer Janse 2004, 170-173, 189.
- 15 Dendrochronologisch onderzoek D.J. de Vries. De samengestelde balklaag van het voorhuis werd gedateerd in 1616.
- 16 Geschilderde medaillons waren ook toegepast in het midden-zestiende-eeuwse casettenplafond van het in 1952 gesloopte 'Palazzo Ducci' aan de Huidevettersstraat in Antwerpen. P. Maclot en S. Grieten, 'Het renaissance-interieur van palazzo Ducci: Flirt van een Italiaans bankier met keizer Karel', in: S. Grieten (red.), *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur*, Antwerpen 2002, 61-92.
- 17 Zie noot 44.
- 18 J. Baart en A. Teesing, 'Demontage van het oudste huis. Renaissance in de Sint Annenstraat', in: *Ons Amsterdam* 46(1994), 3, 75-79; Teesing 1992, 29.
- 19 A. Teesing, *Van Solderingen ende haren vercieringen; De ontwikkeling van de renaissance- en barokvormen in de interieurafwerking en architectuur in de tweede helft van de zestiende eeuw aan de hand van een onderzoek naar Sint Annenstraat 12 te Amsterdam* [afstudeerscriptie architectuurgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen] 1992. Het plafond werd onder regie van BMA gedocumenteerd door Annemiek Teesing en Peter Manuhutu. Zie tevens: Walther Schoonenberg, 'Plafondschilderingen II. Sint Annenstraat 12, De Gulden Trip (1565)', in: *Binnenstad* januari 1998, 20-21.
- 20 R. Glaudemans, 'Zo goed als oud. Monumenten tussen kunst en kitsch', in: V. van Rossem en M. Bakker (red.), *Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci*, Amsterdam 2004, 104-129.
- 21 Het is niet bekend of (een deel van) de beschildering in het huis bewaard is gebleven.
- 22 Glaudemans 2002, 44-45.
- 23 A. van Drunen en R. Glaudemans, 'Metamorfose van een huizenblok. Bouwhistorisch onderzoek van de huizen op de hoek van de Hinthamerstraat en de Torenstraat', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen (red.), *Bouwen en Wonen in de schaduw van de Sint Jan* [Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek], 's-Hertogenbosch 1997, 163-199 en J.C. bakker, 'Een zestiende eeuws plafondbehang te Middelburg', in: *Monumenten* januari 1986, 4-8. Zie tevens: I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland 1300-1800* RV bijdrage 12, Zeist/'s-Gravenhage 1991, 38-40.
- 24 P. Maclot, 'De decoratieve plafonduafwerking in het Antwerpse burgerhuis omstreeks 1585', in: Maclot en Warmenbol 1985, 65-78; P. Maclot, 'Schabloonversierd plafond in het achterhuis van 't Steenken', in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek* 1982, nr. 5-6, 75-77; P. Maclot, 'Schabloonversierde kinderbalkjes in 't Paradijs, Torfbrug 10', in: *Bulletin AVBG* 1985, nr.1, 19-22.
- 25 Breedveldt Boer 1991, 39.
- 26 Zie bijvoorbeeld de uitzonderlijk rijk beschilderde plafonds in het huis Nieuwe Doelenstraat 16 in Amsterdam (1630-1635). De ornamenten zijn hierbij ontleend aan de prenten van Cornelis Bos (circa 1550). Paul Spies e.a. *Het grachtenboek II*. Den Haag/Amsterdam 1992, 63-65. Zie ook: Breedveldt Boer 1991, 34-35.
- 27 Glaudemans en Smit 2003, 25-39.
- 28 In het huis Warmoesstraat 40 werd recent een houtskelet met rijk versierde peerkraalsleutelstukken (onder meer met roosjes en grote rozet aan de onderzijde) gedocumenteerd. Dendrochronologisch onderzoek B. Heußner, Petershagen.
- 29 Houtskelethuis achter Prins Hendrikkade 35 (1531), nu opgesteld in het Zuiderzeemuseum. Dendrochronologisch onderzoek BAAC 's-Hertogenbosch (R. Rozendaal). Zie tevens: M. van Herpen en P. Meurs, 'De Nieuwezijds houthuizen. Bijzondere ontdekking achter Prins Hendrikkade 35 en 36', in: *Ons Amsterdam* 39 (1987), 340-344; en: D. van der Horst, 'Gotische jukconstructie naar Zuiderzeemuseum', in: *Werk in uitvoering* 39(1989), nr.1, 3-5. Verder (nog ongepubliceerd): houtskelet Warmoesstraat 40 (1531) en houtskelet Warmoesstraat 38 (1538-1540), dendrochronologisch onderzoek B. Heußner, Petershagen.
- 30 Het zwanenhalskorbeel is karakteristiek voor Noord-Holland, zie bijvoorbeeld: H. Janse, 'Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren', in: *Restauratievademecum* RVblad Balklaag 01, 1986, 7-9; H. Janse, *Houten huizen. Een unieke bouwwijze in Noord-Holland*, Zaltbommel 2001 [1970], 30-34. Ook uit Zuid-Holland zijn enkele voorbeelden bekend, zoals in Gouda en Schoonhoven.
- 31 H.J. Zantkuijl, 'De middeleeuwse huizen op het Begijnhof', in: *De Lamp* 17(1983), nr. 78, 1-8, en: H.J. Zantkuijl, 'De eeuw van de verbeelding. De renaissance in de Amsterdamse architectuur', in: *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, Amsterdam 1986 [catalogus tentoonstelling Amsterdams Historisch Museum], 93-108.
- 32 Dat de gebinten met peerkraalsleutelstukken bij de bouw werden hergebruikt is niet meer vast te stellen, maar zeer goed mogelijk.
- 33 H.J. Zantkuijl 1983, 1-8.
- 34 Dendrochronologisch onderzoek IBID 's-Hertogenbosch, J.W. Bloemink.
- 35 De bouw van het huis, en daarmee het houtskelet, kan waarschijnlijk gedateerd worden in de periode dat hier de rector van de Oudezijds School was gehuisvest en het huis eigendom was van de stad. In 1555 was het terrein gekocht door de stad, in 1583 werd het pand weer verkocht aan een particulier. Verder is het opmerkelijk dat de strijkbalk aan de onderzijde is versierd met accoladeboogjes. In Amsterdam is slechts één ander voorbeeld bekend van een met accoladeboogjes gedecoreerde strijkbalk, in het pand Sint Annenstraat 12 (circa 1565).
- 36 *Catalogus van meubelen en betimmeringen*. Derde geheel herziene en

- vermeerderde druk, Rijksmuseum, Amsterdam 1952, 113. H. van Os e.a. (red.), *Netherlandisch art in the rijksmuseum 1400-1600*, Amsterdam/Zwolle 2000, 170 (cat. nummer 68). Zie ook: Spies 1992, 63-65, en: Breedveldt Boer 1991, 22-23.
- ³⁷ *Catalogus van meubelen...* 1952, 114-115. De drie korbelen (twee brede en een smalle) zijn van een beduidend mindere artistieke kwaliteit dan de exemplaren uit de Mandemakerssteeg en Warmoesstraat 145. Zie tevens: Breedveldt Boer 1991, 22.
- ³⁸ Tekening Stadsarchief Amsterdam. Het oorspronkelijke adres is niet meer te achterhalen.
- ³⁹ De console uit de tweede helft van de zestiende eeuw werd hergebruikt bij de vernieuwbouw van het gildehuis in 1612. Zie: R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam 1995, 190-195.
- ⁴⁰ Het bouwhistorisch onderzoek van Warmoesstraat 42 is momenteel nog niet afgerond. Het jaarringenonderzoek van het houtskelet leverde een datering van de bouw tussen 1570 en 1575 op. Dendrochronologisch onderzoek B. Heußner, Petershagen.
- ⁴¹ A. Teesing, 'Een unieke schildering in de Sint Annenstraat', in: *Nieuwsbrief Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel* (1994) 26, 7-13.
- ⁴² De toepassing van eenvoudige 'holle' korbelen op de verdieping ter onderscheid van rijkere zwanenhalskorbelen op de beletage of begane grond is een veelvuldig terug gevonden verschijnsel in Amsterdam. Een oudere dendrochronologische datering van het onderhavige houtskelet van 1497-1500 kan niet in relatie worden gebracht met de vormgeving van het betreffende korbeel. Zie ook: Meischke e.a. (1995), 171-176 en: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 2006*, Amsterdam 2007, 24-25. Met dank aan P. Rosenberg (Vereniging Hendrick de Keyser) voor de geleverde informatie. De datering van de decoratie en daarmee het houtskelet werd bevestigd door Peter Fuhring, Parijs. Met dank aan Eloy Koldewey (RACM).
- ⁴³ Meischke e.a. 1995, 171.
- ⁴⁴ Het bouwhistorisch onderzoek van Warmoesstraat 145 werd uitgevoerd door Dik de Roon en de auteur (namens Bureau Monumenten & Archeologie, gemeente Amsterdam). De opmetingen werden in opdracht uitgevoerd door BAAC bv, 's-Hertogenbosch (M. Bimmel). M. Verhoek verrichtte een aanvullend interieuronderzoek in het kader van haar afstudeeropdracht voor de post-HBO opleiding bouwhistorie aan de Hogeschool Utrecht.
- ⁴⁵ M.H. Vink, *Amsterdam, Warmoesstraat 145. Dendrochronologische rapportage*. December 2004, BAAC rapport 04.226, 7-9. Zie tevens Glaudemans en Smit 2003, 28-35.
- ⁴⁶ Oorspronkelijke, uit de zestiende eeuw daterende schouwen en trappen zijn in Amsterdam niet bekend.
- ⁴⁷ G. van Arkel en A.W. Weissman, *Noord-Hollandse Oudheden beschreven en afgebeeld* [uitgegeven vanwege het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, zesde stuk], Amsterdam 1903, 105-106.
- ⁴⁸ Met dank aan Dominique B.L.M van Loosdrecht (Rijksmuseum) en Jaap Boonstra (Amsterdams Historisch Museum) voor de verstrekte informatie. Zie ook: *Catalogus van meubelen...* 1952, 113-114 (cat. nummers 21, 22 en 23); en: I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland van 1400-1800* [Kunsthistorisch Instituut Utrecht], Utrecht 1984, afbeelding 41 a,b.
- ⁴⁹ Omdat de korbeelstellen in verband met de verbouwing van het Rijksmuseum momenteel in een ontoegankelijk depot zijn opgeslagen en een goede fotodocumentatie ontbreekt, is het vooralsnog niet mogelijk de individuele vorsten te identificeren.
- ⁵⁰ R.E. van der Leeuw – Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14de tot het midden van de 16de eeuw* [Werkschrift 7, historisch seminarium van de Universiteit van Amsterdam], Amsterdam 1974, 180; Kam 1968, 367-368.
- ⁵¹ In 1585 bewoonde Cornelis Symons, zijdelakenkoper. (een deel van) het huis. J.G. van Dillen, *Amsterdam in 1585, het kohier der capitale impositie van 1585*, Amsterdam 1941, 24.
- ⁵² I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14de eeuw tot het eind der 16de eeuw*. Proefschrift, Amsterdam 1941, 78; en: Van der Leeuw - Kistemaker 1974, 180. Evert Horswinckel boekte in 1565 bij de weeskamer goederen in, die waren nagelaten door zijn overleden huisvrouw Marij Jacobsdr. Benningh. Elias 1903, 27.
- ⁵³ Van der Leeuw - Kistemaker 1974, 7.
- ⁵⁴ M. van Tielhof, *De Hollandse Graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*, Hollandse Historische reeks 23, Den Haag 1995, 198.
- ⁵⁵ Dendrochronologische datering Ring Lelystad, met dank aan D.J. de Vries (RACM).
- ⁵⁶ Determinatie B. Crijns en D.J. de Vries (RACM), met dank aan E. Koldewey (RACM) voor aanvullende informatie. De inventarislijst van het Rijksmuseum vermeldt (zonder inventarisnummer): 'diverse lijsten en losse delen van vurenhout, afkomstig van een plafond tussen de balken in het huis Warmoesstraat 145 te Amsterdam'. Vermoedelijk gaat het hierbij om onderdelen van hetzelfde cassettenplafond, maar door de tijdelijke opslag van de objecten in verband met de verbouwing van het museum, kan dit momenteel niet worden geverifieerd.
- ⁵⁷ Zie H. Borggreve, Th. Fusenig en B. Uppenkamp (red.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de Renaissance*. Gent/Amsterdam 2002. In stadswoonhuizen in enkele Duitse steden zijn vergelijkbare plafonds bekend, bijvoorbeeld in Lüneburg: Karoline Terlau-Friemann, *Lüneburger Patrizierarchitektur des 14. bis 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Bautradition einer städtischen Oberschicht*. Lüneburg 1994, 197-198 en 237-240.
- ⁵⁸ Zie: C.W. Fock e.a., *Het Nederlands interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 200; F. van Burkom e.a. (red.) *Leven in Toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Amsterdam/Zwolle 2001.
- ⁵⁹ Zie tevens: J. van Damme, 'Timmer- en schrijnwerk in het 16de-eeuwse Antwerpse burgerhuis', in: Maclot en Warmenbol (1985), 49-52, en: P. van Herck, 'Het interieur in de 16de eeuw', in: *Bouwen en leven te Antwerpen in de 16de eeuw*, [Vereniging voor de bescherming van het cultureel en historisch patrimonium in de provincie Antwerpen te Antwerpen "Cornelis Floris"] Antwerpen 1980, 49-59.
- ⁶⁰ Dit omvangrijke onderzoeksproject, dat wordt samengevat onder de noemer 'de houten eeuw', zal medio 2009 worden gepubliceerd.
- ⁶¹ Deze schatting is gebaseerd op de inventarisatie die is uitgevoerd ter voorbereiding van de bouwhistorische verwachtings- en waardekaart voor het middeleeuwse centrum van Amsterdam; R. Glaudemans, *Een bouwhistorische waardekaart voor de Amsterdamse stadskern*, rapport Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam 2007. De ouderdom van de skeletten wordt bevestigd door de voorlopige resultaten van het in 2006 gestarte onderzoeksproject waarbij grote aantallen houtconstructies dendrochronologisch worden gedateerd.